

Jarosław Maciej Zawadzki

Kancelaria Senatu  
Warszawa <https://orcid.org/0000-0002-7064-3226>

## Borys Zinserling (1890–1961) i jego wizja wnętrz ministerstwa sprawiedliwości Uwagi na marginesie mecenatu ministra Aleksandra Meysztowicza oraz ministra i senatora Czesława Michałowskiego

Borys Zinserling (1890–1961) and his vision of the interior of the Ministry of Justice  
Comments on the patronage of Minister Aleksander Meysztowicz and  
Minister and Senator Czesław Michałowski

**Streszczenie:** W latach 1787–1789 przebudowano w duchu klasycyzmu pałac rodziny Raczyńskich w Warszawie (projekt Jan Christian Kamsetzer). W 1919 roku pałac stał się siedzibą polskiego Ministerstwa Sprawiedliwości. W trakcie urzędowania dwóch ministrów, Aleksandra Meysztowicza (1926–1928) oraz Czesława Michałowskiego (1930–1936), przeprowadzono w budynku prace pod kierunkiem Mariana Lalewicza. Meysztowicz rozpoczął remont, ale końcowy efekt prac był zasługą Michałowskiego. Choć na to nie ma dowodów, ale było i jest zgodne z praktyką, że zapewne akceptował przedstawiane mu koncepcje prac konserwatorskich i projekty dekoratorskie.

Starannie wykreowano przestrzeń, w której pracował i odpoczywał minister. Pierwsza składała się z poczekalni i sekretariatu. Druga to wnętrza robocze ministra: duży gabinet i biblioteka. Do większych spotkań wykorzystywano salę balową. Ostatnią strefą było mieszkanie ministra. Sukcesywnie nabywano dzieła sztuki oraz obiekty rzemiosła nawiązujące stylistycznie do wnętrza. W trakcie prac utrzymano historyzującą stylistkę wnętrza zaproponowaną przez Lalewicza i realizowaną przez jego zespół.

Nie wiadomo, od kiedy dokładnie z pracami w opisywanym obiekcie był związany Borys Zinserling, rosyjski emigrant, architekt, scenograf i malarz, absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. W 1935 roku wykonał cykl akwarel i rysunków węglem ukazujących wnętrza. W 1936 roku wydano album *Pałac Ministerstwa Sprawiedliwości w Warszawie*, którego ozdobą stały się barwne reprodukcje prac Zinserlinga. Urzekająca do dziś dokumentacja malarska przybliży finalny efekt prac, który w wyniku działań wojennych nie zachował się do naszych czasów.

**Słowa kluczowe:** historyzm, pałac Raczyńskich Warszawa, Borys Zinserling, Zbigniew Rewski, Marian Lalewicz

**Abstract:** In the years 1787–1789, the palace of the Raczyński family in Warsaw was rebuilt in the spirit of classicism (designed by Jan Christian Kamsetzer). In 1919, the palace became the seat of the Polish Ministry of Justice. During the term of office of two minis-

ters, Aleksander Meysztowicz (1926–1928) and Czesław Michałowski (1930–1936), works were carried out in the building under the supervision of Marian Lalewicz. Meysztowicz started the renovation, but the final effect of the work was due to Michałowski. Although there is no evidence for it, it was and is in line with common practice that he probably accepted the concepts of conservation works and decorating designs presented to him.

The space where the minister worked and rested was carefully created. The first consisted of a waiting room and a secretariat. The second is the minister's working space: a large office and a library. A ballroom was used for larger meetings. The last zone was the minister's apartment. Works of art and craft objects stylistically referring to the interior were purchased successively. During the works, the historicising style proposed by Lalewicz and implemented by his team was maintained.

It is not known from when exactly Boris Zinserling, a Russian emigrant, architect, stage designer and painter, graduate of the Academy of Fine Arts in St. Petersburg, was associated with the works in the described facility. In 1935 he made a series of watercolors and charcoal drawings showing the interior. In 1936, the album *Palace of the Ministry of Justice in Warsaw* was released, decorated with colorful reproductions of Zinserling's works. The still-captivating painting documentation brings closer the final effect of the work, which as a result of the war hostilities has not survived to our times.

**Keywords:** historicism, the Raczyński Palace Warsaw, Borys Zinserling, Zbigniew Rewski, Marian Lalewicz

Sztuka oficjalna II Rzeczypospolitej jest przedmiotem analiz badaczy od wielu lat. Pojawiają się publikacje i wystawy podejmujące szczególnie wątki modernistyczne<sup>1</sup>. Na przełomie lat 80. i 90. XX wieku opiekun seminarium magisterskiego Andrzej K. Olszewski mówił nam – swoim studentom, że polska historia sztuki wciąż analizuje to, co było nowatorskie lub awangardowe w dwudziestoleciu międzywojennym i okresie powojennym. Wskazał jednocześnie na problem niedostrzegania przez badaczy innych nurtów czy stylów. W tym samym czasie działali przecież artyści, architekci czy rzemieślnicy, których prace, pożądane przez odbiorców, były często historyzujące, nawiązujące do minionych epok.

Podobne przekonanie, choć wypowiedziane w kontekście artystów z XIX wieku, można odnaleźć w tekście Urszuli Makowskiej:

1 | DYBCZYŃSKA-BUŁYSZKO 2010; KRZYSZTOFOWICZ-KOZAKOWSKA 2013; PSZCZÓLKOWSKI 2014; BARANIEWSKI/CZAPELSKI/CHRUDZIMSKA-UHERA 2015; PSZCZÓLKOWSKI 2015; *Polish* 2017; SZCZERESKI 2018; TRYBUŚ 2019; OMILANOWSKA 2021; katalogi wystaw: MORDYŃSKI/ARTYMOWSKI 2012; BARANIEWSKI 2019; OLKUŚNIK 2019. W październiku 2021 miała miejsce sesja naukowa Oddziału Warszawskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki „Warszawa dwudziestolecia. Życie artystyczne i nowa tożsamość miasta”. Trwają prace nad tomem pokonferencyjnym. Organizatorzy, zapraszając w 2020 roku do udziału w sesji, określili kilka zakresów tematycznych. Jeden z nich opisali następująco: „Odbudowa zabytków po I wojnie światowej i rewitalizacja budynków przejętych od władz carskich oraz ich adaptacja na potrzeby władz II Rzeczypospolitej zasługuje także na baczniejszą uwagę. Zamazywanie śladów niechcianej przeszłości czasów zaborów i nowe elementy w pejzażu miasta określiły stosunek do historycznego dziedzictwa”. Niniejszy artykuł wpisuje się w podany zakres tematyczny.

Stale rosnąca „masa” malarzy, rysowników, grafików i rzeźbiarzy stanowi rozległe (ale niejednolite!) tło i płaszczyznę odniesień dla tych najbardziej znanych i uznawanych, wybijających się ponad ową przeciętność, bez której nie istniełoby jako indywidualności. Już choćby z tego powodu przeciętni czy drugoplanowi twórcy mogą – czy nawet powinni – stać się przedmiotem zainteresowania historii sztuki<sup>2</sup>.

Warto tu przytoczyć słowa Małgorzaty Omilanowskiej, co prawda wypowiedziane w odniesieniu do badań nad Pomorzem, ale można je zestawić z ogółem zjawisk na ziemiach polskich w 1. połowie XX wieku. Polacy wywalczyli sobie możliwość tworzenia na nowo kształtu własnego państwa w warstwie materialnej i symbolicznej, państwa na miarę nowych czasów. „Wiele ciekawych tematów badawczych kryły też czasy II Rzeczypospolitej i budowana wówczas nowa mitologia Polski morskiej. Rychło okazało się, że zadanie przebadania tych tematów przekracza możliwości jednego naukowca i z tym ogromem problemów musi się zmierzyć cały zespół”<sup>3</sup>. W tym samym tekście autorka wskazuje, że w naszych badaniach niezwykle pomocne są różne kompetencje, szerokie zainteresowania. „Nie wystarczy rozpoznawać style i techniki malarskie, trzeba osiąść wiedzę z zakresu historii polityki, gospodarki oraz szeroko rozumianej kultury materialnej i obyczajów”<sup>4</sup>.

W artykule zaprezentowane zostaną jako przykład niedocenionych realizacji wnętrza dawnego pałacu Raczyńskich przy ul. Długiej 7, jednego z przedwojennych ministerstw – resortu sprawiedliwości. Choć brakuje podstawowych dokumentów dotyczących tej inwestycji, autor podjął próbę analizy form i decyzji ich wyborów.

W 1921 roku traktat ryski zakończył wojnę polsko-bolszewicką. W tym samym roku Sejm Ustawodawczy uchwalił ustawę zasadniczą, która weszła do polskiej historii jako konstytucja marcowa. Następny rok przyniósł wybory do pierwszej kadencji sejmu i senatu oraz wybór prezydenta przez Zgromadzenie Narodowe. Polska mozolnie zaczęła zagospodarowywać swoją niepodległość<sup>5</sup>.

Rodzima administracja centralna borykała się z trudnościami lokalowymi już od czasu Tymczasowej Rady Stanu<sup>6</sup>. Gwałtownie przybrały one na sile w okresie tworzenia kolejnych ministerstw pod koniec 1918 roku i zatrudniania licznych urzędników. W Warszawie brakowało budynków, które można było szybko adaptować na takie potrzeby. Wiele instytucji centralnych nie miało jednej siedziby, poszczególne departamenty czy biura mieściły się w różnych punktach miasta. Utrudniało to sprawne funkcjonowanie

2 | MAKOWSKA 2009, s. 10.

3 | OMILANOWSKA 2019b, s. 629.

4 | *Ibidem*, s. 631.

5 | WATT 2005, s. 169, 171.

6 | SULEJA 1998, s. 57–58; JANOWSKI 1930, s. 159.

i zarządzanie danym resortem<sup>7</sup>. Prawdopodobnie za premiera Ignacego Jana Paderewskiego, którego rząd utrzymał się dość długo, bo od stycznia do grudnia 1919 roku, oraz za rządów Władysława Grabskiego (od grudnia 1923 do listopada 1925 roku) ministrowie mogli poświęcić więcej uwagi sprawom lokalowym swoich urzędów.

Szefowie poszczególnych resortów starali się, aby nie tylko ich gabinety, ale także wnętrza budynków, w których mieściły się ministerstwa i one same, dobrze się prezentowały. Można przypuszczać, że kierowała nimi chęć budowy prestiżu swojej instytucji, a niekiedy ukryta rywalizacja z innymi członkami rządu. Na początku, w czasach niezrównoważonego budżetu państwa wymagania takie były bardzo trudne do zrealizowania. Z czasem, szczególnie po 1924 roku okazało się, że minister mógł wywalczyć przeznaczenie z budżetu centralnego odpowiednich środków na rozbudowę lub budowę nowego gmachu dla swojego resortu. Można było pozyskać pieniądze na adaptację gmachu – co zazwyczaj uważano za tańsze rozwiązanie – lub na budowę nowego, chyba że minister nie walczył o nie, bo miał inne priorytety lub słabą pozycję w rządzie<sup>8</sup>. Pamiętajmy jednak, że proces inwestycyjny był dość długi, a w jego trakcie powstawały i upadały kolejne gabinety, tym samym najważniejsza osoba w resorcie zmieniała się, a jej plany często nie były kontynuowane. W latach 1918–1930 było 20 rządów, a szefowie resortu sprawiedliwości zmieniali się – funkcję ministra sprawiedliwości sprawowało 12 osób, niektóre parokrotnie. Większość nie pracowała dłużej niż rok, zazwyczaj po kilka miesięcy<sup>9</sup>. To było zdecydowanie za krótko, aby rozeznąć się w sprawach resortu i zacząć administrować skomplikowaną strukturą, nie mówiąc już o sprawie siedziby ministerstwa.

O ruchu budowlanym<sup>10</sup> w latach 20. świadczą coroczne zapisy w budżecie, doniesienia prasowe<sup>11</sup> i realizacje, np. z budowy siedziby Ministerstwa Robót Publicznych

7 | ZDZIARSKI 1921, s. 5–6; o takim stanie rzeczy mówił też m.in. Marian Lalewicz w wywiadzie z 1921 roku. LALEWICZ 1921.

8 | Można tu przywołać los szefa MWRIOP Kazimierza Świtalskiego, który mając słabą pozycję w rządzie Kazimierza Bartla, niespodziewanie w kwietniu 1929 roku został premierem: „Z uwagi na to, że Świtalski przegrał na Radzie Ministrów swoją kampanię o zwiększenie budżetu ministerstwa oświaty, było to coś w rodzaju »błędnego koła« problemów. Minister zaczynał właśnie dopiero poznawać niuanse swego urzędu, planując szereg przedsięwzięć. Nagła decyzja Piłsudskiego o powierzeniu mu teki premiera dosyć gwałtownie przerwała to wszystko”. SERWATKA 2009, s. 76.

9 | *Kto był kim* 1994, s. 20–28.

10 | WOLMAR 1925, s. 14, autor artykułu powołał się na informacje uzyskane m.in. od Konstantego Jakimowicza pełniącego w owym czasie funkcję dyrektora departamentu Ministerstwa Robót Publicznych. Oprócz podania długiej listy planowanych obiektów zauważył: „Gmachy projektowane noszą cechy monumentalności, mają na sobie piętno doby współczesnej, aby nie być tylko komentarzem do historii architektury. I w przyszłości, oby niedalekiej, mogą stać się ozdobą miasta. [...] Na część tych projektów ministerium uzyskało sumy przewidziane w budżecie, resztę zamierza realizować z kredytów pozabudżetowych”.

11 | Okręgowa dyrekcja robót publicznych w 1925 roku była w trakcie opracowywania planów i kosztorysów m.in. siedzib Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego,

(późniejsze Ministerstwo Komunikacji; projekt Rudolfa Świerczyńskiego)<sup>12</sup>, Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (mwrion, projekt Zdzisława Mączyńskiego)<sup>13</sup> czy nowej sali sejmowej i hotelu sejmowego (projekt Kazimierza Skórewicza) oraz przebudowa wnętrz dla senatu (projekt Stanisława Miecznikowskiego)<sup>14</sup>.

Część instytucji zajmowała budynki historyczne. Przykładem może być Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych (pałac Prymasowski, ul. Senatorska)<sup>15</sup>, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej (pałac pod Czterema Wiatrami, ul. Długa)<sup>16</sup> i Ministerstwo Skarbu (corazziański kompleks pałacowy przy pl. Bankowym). Niektóre budynki znacznie przebudowano, np. siedzibę Ministerstwa Spraw Wojskowych (projekt Czesława Przybylskiego)<sup>17</sup>, lub rozbudowano, m.in. pałac Brühla, w którym mieściło się Ministerstwo Spraw Zagranicznych (projekt Bohdana Pniewskiego)<sup>18</sup>, czy budynek poczty z lat 1912–1916 Ministerstwa Poczty i Telegrafów<sup>19</sup>.

Przedwojenny budynek Ministerstwa Sprawiedliwości to dawny pałac Raczynskich przy ul. Długiej 7<sup>20</sup>. Ostateczną formę gmachowi nadał Jan Chrystian

Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej i Najwyższej Izby Kontroli. „Kredyty na te gmachy są wyznaczone. Budowa ich rozpocznie się po ukończeniu prac wstępnych t.j. w połowie września”. „Polski Przemysł Budowlany” 1925, s. 173.

12 | ŚWIERCZYŃSKI 1928.

13 | URZYKOWSKI 2014.

14 | PSZCZÓŁKOWSKI 2015, s. 29–30; OMILANOWSKA 2021; ZAWADZKI 2021.

15 | *Pałac* 1925.

16 | KWIATKOWSKA/KWIATKOWSKI 1984.

17 | JONKAJTYS-LUBA 1989, s. 16–17, 27, il. 16.

18 | CZAPELSKI 2008, s. 101–111.

19 | PSZCZÓŁKOWSKI 2015, s. 33.

20 | O pałacu Raczynskich pojawiały się drobne wzmianki w warszawskich przewodnikach z przełomu XIX i XX wieku (np. THUGUTT 2006, s. 112) oraz w prasie (np. „Kurier Warszawski” 1853, s. 1330; KRAUSHAR 1905). Pierwszym historykiem sztuki, który szerszej zajął się dziejami i formą budynku, był Zbigniew Rewski (REWSKI 1929c). Ogromną zaletą tej publikacji są liczne fotografie wnętrz, głównie pomieszczeń na pierwszym piętrze. Kilka lat po wydaniu pionierskiej pracy swoim zmodyfikowanym tekstem autor uzupełnił album z ilustracjami Borysa Zinserlinga (REWSKI 1936). W pracy poświęconej twórczości Kamsetzera (BATOWSKA/BATOWSKI/KWIATKOWSKI 1978, s. 166–172) znajduje się krótki rozdział poświęcony obiektowi. W okresie powojennym najobszerniejszą jak dotąd monografię, opatrzoną notą bibliograficzną, stworzyła Maria Kwiatkowska (KWIATKOWSKA 1980). Jednak odnośnie do prac we wnętrzach w latach 20. i 30. XX w. nie dodała nowych ustaleń. Jako uzupełnienie można traktować opis budynku z publikacji jednego z warsawianistów (ZIELIŃSKI 1996) oraz syntetyczną informację z KZSP 2001, s. 83–87, s. 167–168 (tu najbogatsza bibliografia obiektu). Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie posiada dość bogatą dokumentację konserwatorską: teczka obiektu z korespondencją z użytkownikiem gmachu prowadzona od 1953 roku, zielona karta zabytku z 1959 roku, biała karta zabytku z 2002 roku, projekt kolorystyki fasady (akwarela), fotografie z lat 40. i z 1985 roku, dwa tomy dokumentacji konserwatorskiej sali balowej z 1974 roku. Dokumentacja nie była przywoływana w żadnej z publikacji.

Kamsetzer w latach 1787–1789<sup>21</sup>. Od 1827 roku mieściła się w nim Komisja Rządowa Sprawiedliwości, a następnie rosyjska administracja sądowa wysokiego szczebla. Od 1951 roku jest tu siedziba Archiwum Głównego Akt Dawnych.

Pałac Raczyńskich był użytkowany do końca zaborów bez większych nakładów inwestycyjnych. Przed 1915 rokiem wiele pomieszczeń podzielono na mniejsze. Wnętrza ulegały postępującej degradacji i dewastacji. Część sztukaterii i dekoracji malarskich w supraportach zostało zniszczonych. Zniknęła część rzeźbionych kamiennych obramowań kominków z XVIII wieku; obok nich postawiono piece kaflowe. Polichromie zaklejono tapetami, a zniszczoną część dekoracyjnych parkietów z różnych gatunków drewna zastąpiono zwykłą klepką lub deskami. Za rządów carskiego prezesa Izby Sądowej Mikołaja Posnikowa w latach 1902–1915 sala balowa pełniła funkcję czysto użytkową. Mianowicie jedna ze służących wykorzystywała ją do suszenia prania. Po ucieczce carskiej administracji salę przeznaczono na składnicę akt sądów pokoju z całego regionu. W latach 1919–1927 przeprowadzono prace adaptacyjne i remontowe na parterze budynku. Zlikwidowano zmiany dokonane przez rosyjską administrację, m.in. w elewacjach zdemontowano daszki nad drzwiami, zamurowano przeprute otwory wejściowe<sup>22</sup>. Zapewne wymieniono instalację wodno-kanalizacyjną i elektryczną.

Po przewrocie majowym w niektórych ministerstwach nastąpiła stabilizacja i rzadsze zmiany na stanowisku ministra. Aleksander Meysztowicz (1864–1943) kierował resortem sprawiedliwości aż 27 miesięcy, od 1926 do 1928 roku. Swoje doświadczenie w pracy publicznej zdobywał najpierw na rodzinnej Litwie kowieńskiej, a następnie w Petersburgu, gdzie mieszkał w latach 1909–1917. Należał do elity, był członkiem rosyjskiej Rady Państwa – izby wyższej rosyjskiego parlamentu. Po latach trafnie oceniano: „Funkcja ministra sprawiedliwości nakładała także na Aleksandra Meysztowicza obowiązki natury protokolarnej, do których zapewne ten dawny członek rosyjskiej Rady Państwa był przyzwyczajony”<sup>23</sup>. Dzięki jego zapiskom wiadomo m.in., że w 1903 roku brał udział w plenerowym obiedzie w Kownie z wielkim księciem Włodzimierzem, bratem cara Aleksandra III i stryjem cara Mikołaja II. W 1904 roku w wileńskim pałacu Massalskich uczestniczył w śniadaniu z wielkim księciem Michałem Aleksandrowiczem, bratem cara Mikołaja II, oraz tego samego dnia w tzw. herbacie w Ogrodzie Bernardyńskim z tym samym dostojnikiem. W 1905 roku został zaproszony na dłuższe

21 | Do głównego korpusu usytuowanego przy ul. Długiej dostawione są po bokach dwa skrzydła biegnące w głąb posesji. Wewnętrzny dziedziniec jest zamknięty od tyłu oficyną o adresie Podwale 23.

22 | REWSKI 1936, s. 11 i in.

23 | SZPOPER/BIELECKI 2001, s. 182.

spotkanie i osobistą rozmowę z carem Mikołajem II w Carskim Siole<sup>24</sup>. Miał sposobność odwiedzania nie tylko carskiego dworu, ale różnych wysoko postawionych dygnitarzy w ich biurach. Znał ówczesne realia, wiedział, co to długie oczekiwanie w antyszambrach petersburskich dostojników. Z pewnością miał w pamięci to, jakie wrażenie na petencie robi wejście do przestronnego i urządzonego z przepychem gabinetu carskiego ministra czy wysoko postawionego urzędnika. Po 1918 roku jego rodowe dobra ziemskie, na których Meysztowiczowie gospodarowali od czasów potopu szwedzkiego, pozostały w granicach młodego państwa litewskiego i zostały skonfiskowane<sup>25</sup>. Jako polski obywatel zasilili zastępy ziemian pozbawionych środków do życia na określonym poziomie. „Zamieszkał w dawnym pałacu Raczyńskich, siedzibie powierzonego mu ministerstwa. Coś około dwóch lat trwał ten okres w jego życiu”<sup>26</sup>. Rodzina mieszkała w Wilnie. Nie znamy codzienności w pałacu Raczyńskich w tym czasie, ale można się domyślać, że Meysztowicz nie zmienił swoich przyzwyczajzeń, gdy pracował wieczorami. O sposobie pracy ojca w rodzinnym dworze w Pojościu po latach wspomniął syn: „Pisał przy lampie. Czasami wstawał i przez bawialnię i całą amfiladę, ledwie oświetloną małymi lampkami, z rękami na plecach przechadzał się, myśląc. Nie trzeba mu było wówczas przeszkadzać”<sup>27</sup>.

Po objęciu funkcji ministra sprawiedliwości dość szybko podjął decyzję o przeprowadzeniu dużego remontu budynku swojego resortu<sup>28</sup>. Nad całością prac adaptacyjnych czuwał Marian Lalewicz, który równolegle prowadził prace remontowe lub konserwatorskie w innych obiektach, a także projektował i nadzorował budowę dużych inwestycji<sup>29</sup>. Można przypuszczać, że przy tak licznych obowiązkach stworzył zespół, który na co dzień realizował jego ogólne koncepcje i zalecenia dotyczące siedziby Ministerstwa Sprawiedliwości. Być może w porozumieniu z ministrem zatwierdzał projekty i tylko od czasu do czasu sprawdzał postęp prac.

Podczas remontu pałacu największy nacisk położono na stworzenie przestrzeni, w której pracował i odpoczywał minister, czyli części oficjalnej i niewielkiego,

24 | JURKOWSKI 2004, s. 224, 233, 237–241.

25 | SZPOPER/BIELECKI 2001, s. 99.

26 | MEYSZTOWICZ 2021, s. 16.

27 | *Ibidem*, s. 32.

28 | Nie ma dokumentu wprost to zaświadczonego. Stwierdzenie to zostało oparte na zestawieniu daty 2 października 1926 roku (objęcie przez Meysztowicza teki ministra) z cytatem: „Dopiero w 1927, z chwilą przeznaczenia na mieszkanie reprezentacyjne ministra, pokojów na pierwszym piętrze, zajętych pierwotnie na biura Ministerstwa, rozpoczęto dalszą restaurację pałacu, tym razem pierwszego piętra”. REWSKI 1936, s. 11.

29 | LEŚNIAKOWSKA 1998, s. 27; o skali aktywności Lalewicza (m.in. projekt i nadzór autorski nad wznoszonym na przełomie lat 20. i 30. kompleksem budynków Marynarki Wojennej w Gdyni) przekonuje artykuł: OMILANOWSKA 2019a.

ale komfortowo wyposażonego dwupoziomowego mieszkania służbowego, zwanego reprezentacyjnym. Część oficjalną tworzyły: klatka schodowa z dębową boazerią, obszerna poczekalnia, sekretariat, 80-metrowy gabinet ministra i biblioteka. Do większych spotkań lub uroczystości wykorzystywano salę balową (około 100 m<sup>2</sup>). Z kolei w skład mieszkania ministra wchodziły: salon i jadalnia (każde po około 30 m<sup>2</sup>), 18-metrowa sypialnia z alkową, buduar, łazienka i osobna klatka schodowa prowadząca do pokoju gościnnego na parterze. Większość pomieszczeń roboczych i mieszkalnych ministra była w amfiladzie<sup>30</sup>.

Od czerwca do sierpnia 1794 roku w pałacu miała swoją siedzibę powołana przez Tadeusza Kościuszkę Najwyższa Rada Narodowa (tymczasowy rząd doby insurekcji)<sup>31</sup>. Jadalnia i buduar z alkową miały swoją osobną historię. Na początku XIX wieku mieszkał tu prymas Ignacy Raczyński (1741–1823), a w latach 20. gościła podczas pobytów w Warszawie Teresa z Lubomirskich Jabłonowska (1793–1847), prowadząca wówczas salon artystyczny. Warto przypomnieć, że w publikacjach z 1929 i 1936 roku reprodukowano dwie barwne ryciny ze zbiorów rogalińskich, dokumentujące wygląd tych wnętrz z początku XIX wieku.

Po 1918 roku w bocznym skrzydle pałacu, na poziomie pierwszego piętra, mieściły się pomieszczenia przeznaczone dla wiceministra. Składały się na nie: sekretariat, gabinet (około 25 m<sup>2</sup>), biblioteka i pokoik konferencyjny (około 9 m<sup>2</sup>); wszystkie były w amfiladzie z równie bogatą dekoracją jak oficjalne wnętrza ministra. Do dyspozycji wiceministra była ponadto indywidualna toaleta i niewielki, 5-metrowy pokój – być może garderoba lub pokój do odpoczynku.

Prace adaptacyjne i konserwatorskie na pierwszym piętrze pałacu, a w obrębie mieszkania ministra na dwóch kondygnacjach były pierwszą większą inwestycją w tym budynku od czasu Kamsetzera. W sali balowej oczyszczono i pomalowano sztukaterie. Poddano restauracji polichromie, co zlecono Dyrekcji Zbiorów Państwowych. Większość z nich nawiązywała stylistycznie do fresków pompejańskich. Dawną niewielką kaplicę zmieniono we wspomnianą wyżej klatkę schodową w dwupoziomowym mieszkaniu ministra. Od 1927 roku poszukiwano obrazów i rzeźb nawiązujących stylistycznie do wnętrz i sukcesywnie je nabywano. Zakupiono też odpowiednie meble, dywany, lustra. Wnęki kominków uzupełniono o brakujące historyzujące marmurowe obramienia<sup>32</sup>.

Godnym odnotowania jest fakt, że w 1929 roku ukazały się trzy publikacje autorstwa Zbigniewa Rewskiego (1905–1989), przyszłego historyka sztuki i konserwatora<sup>33</sup>.

30 | Metraż pomieszczeń oszacowany na podstawie zwymiarowanych rzutów z: REWSKI 1936, s. 27.

31 | KWIATKOWSKA 1980, s. 50, 54, 57.

32 | REWSKI 1936, s. 12–13.

33 | Od 1925 roku studiował na Uniwersytecie Warszawskim historię, a od 1930 – historię sztuki. A.U.W.



Dotyczyły one zabytkowych gmachów, w których miały swoje siedziby instytucje związane z wymiarem sprawiedliwości. Były to książki: *Pałac Paca w Warszawie. Obecnie gmach Sądu Okręgowego* (tekst z maja 1928 roku)<sup>34</sup>, *Pałac Raczyńskich w Warszawie. Obecnie siedziba ministerstwa sprawiedliwości* (tekst z lutego 1929)<sup>35</sup> oraz artykuł *Gmachy sądowe w Polsce*<sup>36</sup>. Nie wiadomo, czy inicjatorem powstania publikacji był minister Aleksander Meysztowicz, jakaś osoba z jego otoczenia czy też Marian Lalewicz.

W latach 1929–1930 nastąpiło spowolnienie prac remontowych, co mogło być spowodowane częstymi zmianami na stanowisku szefa resortu sprawiedliwości. Aleksander Meysztowicz niespodziewanie 22 grudnia 1928 roku złożył dymisję. Przez cztery miesiące resortem sprawiedliwości kierował Stanisław Car<sup>37</sup>. Po upadku rządu ponownie otrzymał nominację na to stanowisko, ale po ośmiu miesiącach kolejny rząd podał się do dymisji. Do gmachu przy ul. Długiej wprowadził się nowy szef resortu – Feliks Dutkiewicz, który odszedł po trzech miesiącach w związku z upadkiem rządu. Tylko na pięć miesięcy wrócił do ministerstwa Stanisław Car. Sytuacja unormowała się na dłużej dopiero w sierpniu 1930 roku wraz przyjściem do ministerstwa Czesława Michałowskiego (1885–1940?). Choć zmieniali się premierzy i składy ich gabinetów, to on utrzymał tekę ministra przez sześć lat. Pełnił swój urząd najdłużej ze wszystkich przedwojennych szefów tego resortu – od sierpnia 1930 do maja 1936 roku. Czesław Michałowski był osobą wykształconą i obytą. Z pasją polował, był członkiem Zarządu Głównego Polskiego Związku Łowieckiego. Jak wspomina wnuk, minister i senator „ubóstwiał psy myśliwskie i zawsze miał jakiegoś psa”<sup>38</sup>. Wiceminister mwrIOP ks. Bronisław Żongołłowicz w swoim dzienniku w połowie października 1935 roku (czas formowania rządu Mariana Zyndram-Kościałkowskiego) zanotował:

W czwartek Min. Michałowski ustalił program Min. Sprawiedliwości prawie na dwa lata. W piątek Michałowski, po meldunku u [Walerego] Sławka, wyjechał do Wilna na polowanie na 4–5 dni. W sobotę rano otrzymał telefon od Sławka, żeby

34 | REWSKI 1929b.

35 | REWSKI 1929c.

36 | REWSKI 1929a, tytuł sugeruje szersze opracowanie, ale tekst dotyczy głównie pałacu Paca.

37 | Stanisław Car oprócz funkcji ministra kilkakrotnie sprawował też funkcję wiceministra sprawiedliwości. Powstało nawet przeświadczenie, że gdy ministrem był Meysztowicz, któremu brakowało przygotowania merytorycznego, to Car zastępował go m.in. w pracach ustawodawczych. *Ministrowie* 2001, s. 241.

38 | W 2007 roku przeprowadziłem krótki wywiad z synem ministra i senatora, panem Jackiem Michałowskim, a w 2021 roku nawiązałem kontakt z wnukiem, panem Wojciechem Michałowskim. Chciałem uzyskać dodatkowe dane biograficzne, a także dowiedzieć się o jego sylwetce pozazawodowej, w sferze prywatnej. AS 2007; AS 2021.

samolotem zaraz przybył do Warszawy. „Nie polecę” krzyczał biedny Michałaś, walił pięścią w stół – „nie polecę”. Nie cierpi Michałowski jazdy „torpedą”, nie lata. Jakoś rano czy nocą z soboty na niedzielę stawił się w Warszawie i wraz z Gabinetem złożył 13.X. przysięgę na Zamku, jak widać z fotograficznego zdjęcia<sup>39</sup>.

Prace remontowe w siedzibie Ministerstwa Sprawiedliwości nabrały nowej dynamiki i – co ważne – konsekwentnie utrzymano historyzującą stylistkę wnętrz, zaproponowaną przez Mariana Lalewicza i realizowaną przez jego zespół. Wymieniono dach, wyremontowano elewacje. Przekształcono główną klatkę schodową. Prowadzono prace w pomieszczeniach roboczych ministra, m.in. w bibliotece odrestaurowano supraporty i dodano nowe w miejsce zniszczonych lub usuniętych. Wykonał je Władysław Szyndler według projektów Borysa Zinserlinga<sup>40</sup>. Pod kierunkiem Stanisława Romana Lewandowskiego, konserwatora z Dyrekcji Zbiorów Państwowych<sup>41</sup>, kontynuowano prace przy dekoracjach gipsowych, które oczyszczono i pomalowano. Ściany obito adamaszkiem, odnowiono i uzupełniono boazerie, odnowiono istniejące i dodano nowe kominki, a nad niektórymi z nich zamontowano lustra w efektownych ramach. Odnowiono zachowane wzorzyste parkiety. Tam, gdzie była taka potrzeba, zmieniano podłogi, kładąc parkiety według projektu architekta Gracjana (?) Budzanowskiego, nawiązujące stylistycznie do epoki stanisławowskiej. Ujednolicono okucia stolarki drzwiowej, które zamówiono w firmie Bracia Łopieńscy; głównie były to klamki z brązu z motywem delfinów. Poprzednie stare elementy mosiężne, w tym klamki, zostały zarekwirowane przez Niemców w 1915 roku<sup>42</sup>. W tym czasie dążono też do zmodernizowania oficyny pałacu od strony ul. Podwale. Minister Czesław Michałowski widział potrzebę prac inwestycyjnych, ale konserwator (podległy pod MWRIO P) oponował. Cytowany wcześniej wiceminister MWRIO P w kwietniu 1933 roku zanotował: „Minister Michałowski telefonicznie prosił o interwencję: konserwator nie pozwala mu budować dalej domu na Podwalu”<sup>43</sup>.

Jak już wspomniano, niebagatelną rolę w adaptacji pałacu Raczyńskich na potrzeby Ministerstwa Sprawiedliwości odegrał Aleksander Meysztowicz, który zainicjował prace w gmachu<sup>44</sup>. Jednak końcowy ich efekt był zasługą ministra Cze-

39 | ŻONGOŁŁOWICZ 2004, s. 685.

40 | REWSKI 1936, s. 13.

41 | W 1932 roku przeniósł się z Wiednia do Warszawy, czyli jego działania w tym obiekcie powinny być datowane od tego momentu.

42 | REWSKI 1936, s. 13.

43 | ŻONGOŁŁOWICZ 2004, s. 491.

44 | REWSKI 1936, s. 11.

sława Michałowskiego. Zapewne to on, choć nie ma na to dowodów, akceptował przedstawiane mu koncepcje prac konserwatorskich i projekty dekoratorskie. Szef resortu sprawiedliwości bywał na oficjalnych spotkaniach u prezydenta, innych ministrów czy marszałków sejmu i senatu. Sam zapraszał też najważniejszych dostojników do swojej siedziby<sup>45</sup>. Wiele spotkań miało charakter czysto roboczy – minister zapraszał innych członków Rady Ministrów i sam bywał zapraszany dla omówienia prac legislacyjnych czy kwestii politycznych<sup>46</sup>. Podejmował również delegacje zagraniczne i gościł przedstawicieli podległych mu instytucji, dlatego niewątpliwie zależało mu na reprezentacyjnym wyglądzie siedziby swojego resortu.

Nie wiadomo, od kiedy dokładnie z pracami w opisywanym budynku związany był Borys Zinserling, rosyjski architekt, scenograf i malarz, absolwent petersburskiej ASP, który przybył do Warszawy wraz z falą porewolucyjnej białej emigracji<sup>47</sup>. Jego nazwisko pojawiło się dopiero na początku lat 30. XX wieku w kontekście restaurowania i projektowania supraport w bibliotece ministra sprawiedliwości<sup>48</sup>. Marian Lalewicz też ukończył petersburską ASP w 1901 roku, a do 1917 roku wykładał w tym mieście. Borys Zinserling mógł spotkać się z nim w czasie swoich studiów, które rozpoczął w 1907 roku, i być może znajomość ta przetrwała. Nie wiadomo jednak, jak było faktycznie.

W połowie lat 30. prace w gmachu ministerstwa dobiegały końca. Borys Zinserling wykonał w 1935 roku cykl akwarel i rysunków węglem ukazujących jego wnętrza<sup>49</sup>. W następnym roku nakładem ministerstwa ukazała się publikacja poświęcona historii gmachu i pracom konserwatorsko-adaptacyjnym<sup>50</sup>. Zawierała ona duże, barwne reprodukcje akwarel i rysunków Zinserlinga. Dokumentacja malarska doskonale pokazuje efekt prac, podczas których minister-mecenas świadomie szanował, zapewne dzięki sugestiom Mariana Lalewicza, zastane wnętrza historyczne, ich klasycystyczną architekturę, sztukaterie, kominki i nieliczne parkiety. Cykl ukazuje skończone wnętrza, dokonponowane w szczegółach niczym

45 | Wiceminister WRiOP zanotował 10 grudnia 1930: „Byłem następnie z wizytą u Min. Sprawiedliwości Michałowskiego”. ŻONGOŁŁOWICZ 2004, s. 95.

46 | Ślady takiej praktyki znajdujemy w pamiętnikach ministrów, np. ŻONGOŁŁOWICZ 2004, s. 25, 64, 222.

47 | Biogram B. Zinserlinga w: ZAWADZKI 2011, s. 165–166. W 2003 roku nawiązałem kontakt z synem architekta, Andrzejem Zinserlingiem, nie posiadał on jednak dokładnych danych na temat prac ojca w budynku ministerstwa przed 1939 rokiem.

48 | REWSKI 1936, s. 13.

49 | Los oryginalnych akwarel nie jest znany.

50 | Wydawcą i autorem układu graficznego całości był Piotr Kirnarski, a druk zlecono Drukarni Narodowej w Krakowie. Piotr Kirnarski (1892–1970) w latach 30. XX wieku był urzędnikiem Ministerstwa Sprawiedliwości, pracował w Wydziale Gospodarczo-Skarbowym, ale miał dużą sztukę artysty. W czasie II wojny światowej prowadził atelier fotograficzne na Żoliborzu przy ul. Krechowickiej 5. Po wojnie uczestniczył w IV Ogólnopolskiej Wystawie Fotograficznej w 1954 roku.

fotografie we współczesnych nam magazynach designerskich. Są tam ciekawe i przemyślane kadry, barwne plamy orientalnych dywanów na podłodze, odpowiednio ustawione meble, świadomie dobrane odbicia w lustrach, małe formy rzemiosła, jak zegary, lampy czy wazon z delikatnymi kwiatami – wszystko, dzięki czemu wnętrza stają się pełniejsze. Można się domyślać, że nad jednolitością stylistyczną projektów wnętrz czuwał Marian Lalewicz wraz z zespołem. Zapewne po części odpowiadał za wyposażanie ich w niezbędne historyczne lub historyzujące dzieła sztuki i meble. Efekt tych prac widoczny na akwarelach jest imponujący. Warto jednak pamiętać, że Borys Zinserling był nie tylko architektem i wprawnym malarzem, ale też i scenografem. Jego prace nieco nawet „ulepszały” istniejącą rzeczywistość i *de facto* nie były dokumentacją typu fotograficznego. Świadczą o tym słowa Zbigniewa Rewskiego: „Z jednej strony widoczna jest dążność do wiernego oddania wrażeń, jakie wywierają wnętrza pałacu, a jednocześnie realizm ten jest jakby przestylizowany przez indywidualne poczucie barwności sal i ich atmosfery”<sup>51</sup>.

Czesław Michałowski kończył swoją służbę publiczną jako minister i senator. W tym czasie ukazał się bogato ilustrowany album *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie* z tekstem datowanym na kwiecień 1936 roku wspomnianego już Zbigniewa Rewskiego oraz akwarelami Borysa Zinserlinga z 1935 roku. We wstępie Rewski zaznaczył: „[...] tekst ten jest nieznaczną przeróbką pracy mojej, wydanej w 1929 r., Pałac Raczyńskich w Warszawie. Obecnie siedziba Ministerstwa Sprawiedliwości”. Porównując wydania książki Rewskiego z 1929 i 1936 roku, widać tylko niewielkie modyfikacje. Historię obiektu opisał podobnie. Pierwsza książka zawierała opis prac remontowo-adaptacyjnych z okresu do 1929 roku, a druga dodatkowo także prac z lat 1929–1935<sup>52</sup>. Przy czym odnosi się wrażenie, że niektóre działania opisane w pierwszym i drugim okresie powtarzają się. Być może od 1930 roku nastąpił okres bardziej gruntownego remontu, bo autor wspomina np. o chowaniu pieców kaflowych do wnęk za dwuskrzydłowymi drzwiami, a z tym mogła się wiązać m.in. modyfikacja przewodów kominowych. Bardzo trudno ustalić zatem rzeczywistą chronologię i zakres prac. Mankamentem publikacji jest też brak informacji o wszystkich osobach zaangażowanych w prace. Poza nielicznymi wyjątkami nie ma też danych o elementach stałych

51 | REWSKI 1936, s. 23.

52 | Publikacja z 1929 roku ukazała się w formie kieszonkowej (12,5 × 16,5 cm) z licznymi ilustracjami (fotografie wykonał Henryk Poddębski). Wcześniejsza książka nie zawierała żadnych ilustracji Borysa Zinserlinga ani wzmianki o nim. Ciekawostką stanowi fotografia 26 ukazująca ministra sprawiedliwości przy biurku w jego gabinecie. Zdjęcie jest słabej jakości, ale prawie na pewno widać na nim Stanisława Cara. Fotografia 15, z podpisem „Dawna sypialnia ks. Jabłonowskiej”, to fragment mieszkania służbowego ministra z widocznym w głębokiej alkwie łóżkiem. Na akwareli Zinserlinga z 1935 roku urządzenie alkwii wyglądało już inaczej.



1. | Warszawa, pałac Raczyńskich przy ul. Długiej, rysunek podkolorowany Borys Zinslerling, 1935, | [w:] Zbigniew Rewski, *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936, tabl. 2.

i ruchomych wyposażenia, jak obrazy, rzeźby, obiekty rzemiosła artystycznego. Nie wiadomo, które z nich zastano w 1918 roku, a które pojawiły się później. Na przykład na zdjęciach gabinetu ministra sprawiedliwości z 1935 i 1936 roku widoczne są dwie kopie widoków Canaletta *Ulica Długa* i *Plac Krasińskich*, a Rewski o nich nie wspomina<sup>53</sup>. Nie trzeba jednak robić z tego zbyt dużego zarzutu wobec autora, bo metodologia polskiej historii sztuki dopiero się kształtowała, a ponadto były to jego wczesne badania, gdy jeszcze doskonalił swój warsztat. Zbigniew Rewski z sukcesem skupił się na panoramie dziejów pałacu Raczyńskich, prace z lat 20. i 30. XX wieku były zaś współczesną mu aktywnością, jakby trochę mniej docenianą. Zapotrzebowanie na wiedzę o tym, czego ta aktywność dotyczyła, wzrosło dopiero w naszych czasach.

Wydanie publikacji albumowej o sporym formacie (28 × 38 cm), uzupełnione barwnymi reprodukcjami prac malarskich z pewnością było drogim przedsięwzięciem, nieobliczonym na zysk. Można podejrzewać, że ministerstwo zamówiło je jako elegancki, wręcz luksusowy upominek do dyspozycji ministra i jego zastępcy. Wiadomo, że nakład wyniósł 1000 egzemplarzy, w tym 85 imiennych, wydrukowanych na szlachetnym papierze. Nie ma na to żadnych dowodów, ale jest wysoce

<sup>53</sup> | NAC, IKC, 1-A-2605, 1-B-518-1, 1-B-500 – wybór fotografii ze spotkań w ministerstwie sprzed 1939 roku z widocznymi wnętrzami.



2. | Hall, akwarela Borys Zinslerling, 1935, [w:] Zbigniew Rewski, *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936, tabl. 5.

prawdopodobne, że zlecniodawcą był sam minister. Reprodukcyjne akwarele urzekają do dziś. Są ponadto znaczącym barwnym dokumentem, który wzbogaca ikonografię omawianego obiektu.



3. | Sala balowa, akwarela Borys Zinserling, 1935, [w:] Zbigniew Rewski, *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936, tabl. 15.

Oficjalne wnętrza ministerstwa dotrwały w niezmienionym stanie do września 1939 roku. Pałac nie został zniszczony na początku wojny, dlatego niemieckie władze okupacyjne przeznaczyły go na siedzibę Deutsches Obergericht – najwyższych władz sądowych dla zagarniętych ziem polskich<sup>54</sup>.

W czasie powstania warszawskiego budynek pełnił funkcję dużego szpitala powstańczego. 2 września 1944 roku został spalony przez Niemców. Mury pałacu jednak ocalały<sup>55</sup>. Oficyny z powodu dużych zniszczeń rozebrano w 1946 roku<sup>56</sup>. W latach 1948–1952 prowadzono odbudowę pałacu według projektów Władysława Kowalskiego i Borysa Zinserlinga<sup>57</sup>. To niezwykle, że artysta, który tak dobrze poznał ten budynek przed wojną, wrócił, aby go podnieść z ruin. W trakcie odbudowy zasadniczo zachowano wygląd elewacji, ale decydenci wymogli zmianę układu części pomieszczeń i wymusili ich niższy standard. Zredukowano liczbę dekoracji,

54 | JAROSZEWSKI 1985, s. 129.

55 | WUOZ, zielona karta, wojenne zniszczenia pałacu szacowano na 65%.

56 | BIELECKI 1994, s. 72.

57 | KWIATKOWSKA 1980, s. 117; „Stolica” 1950, s. 2; WUOZ, zielona karta dowodzi, że Kowalski był autorem pierwszego projektu z 1948 roku, według którego rozpoczęto odbudowę, a Zinserling autorem drugiego, realizowanego w latach 1950–1952.



4. Amfilada od strony sali balowej, widok przez bibliotekę do gabinetu ministra, akwabela Borys Zinserling, 1935, [w:] Zbigniew Rewski, *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936, tabl. 20.

zrezygnowano z kominków, boazerii, polichromii, bogatej sztukaterii i obijania ścian tkaninami. Sala balowa z pozostałościami efektownych sztukaterii została tylko wstępnie zabezpieczona i nie podjęto w niej żadnych prac restauratorskich.





5. Biblioteka ministra, akwela Borys Zinserling, 1935, [w:] Zbigniew Rewski, *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936, tabl. 21.

Do połowy lat 70. nie miała nawet ogrzewania. Zrekonstruowano ją w latach 1972–1976 według projektu Haliny Kossuth. Zapewne od początku liczone się z tym, że zbyt mały gmach (3360 m<sup>2</sup>) docelowo nie będzie siedzibą żadnego z ministerstw ani innego eksponowanego urzędu. „Nowy Pałac Raczyńskich przypomina dawny



6. | Gabinet ministra, akwreła Borys Zinserling, 1935, [w:] Zbigniew Rewski, *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936, tabl. 22.

obiekt tylko z zewnątrz. Jego wnętrza dostosowane są do bardziej współczesnych funkcji. Z jednym wszakże wyjątkiem – z wyjątkiem sali balowej<sup>58</sup>. Warto tu przytoczyć słowa napisane co prawda w odniesieniu do odbudowy warszawskiej ul. Nowy Świat, ale doskonale nawiązujące do powojennych losów pałacu:

Odbudowa zabytków w pierwszych latach po 1945 r. była dla komunistów ważnym narzędziem legitymizacji swojej władzy w państwie. Nieustannie przypomniano o tym, kto zniszczył Warszawę, a kto ją teraz odbudowuje. Tak samo jak później architektura socrealistyczna, rekonstrukcja historycznej architektury stała się elementem programu propagandowego<sup>59</sup>.

Album z 1936 roku z pracami Borysa Zinserlinga i tekstem Zbigniewa Rewskiego jest ciekawym świadectwem efektów badań historyka sztuki i prac konserwatorskich prowadzonych w dwudziestoleciu międzywojennym. Dokumentuje wygląd

58 | „Słowo Powszechnie” 1978.

59 | POPIOŁEK 2012, s. 74.



7. Pokój jadalny ministra, akwarela Borys Zinserling, 1935, [w:] Zbigniew Rewski, *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936, tabl. 25.

wnętrz jednego z przedwojennych ministerstw. Pokazuje również gust inwestora i możliwości mecenatu prowadzonego z państwowych funduszy. Przy późniejszych remontach zabytkowy charakter budynku, przydzielonego na przełomie 1918 i 1919 roku na siedzibę ministerstwa, rzutował na charakter prowadzonych prac, gdzie nawiązano do tradycyjnego, historyzującego sposobu kreowania wnętrz. Dotyczyło to zarówno strefy oficjalnej (miejsce urzędowania ministra), jak i prywatnej (mieszkanie służbowe). Co więcej, wspomniane barwne widoki fragmentów



8. Na pierwszym planie buduar w mieszkaniu służbowym ministra, w głębi sypialnia z alko-  
wą i pokój jadalny, akwarela Borys Zinslerling, 1935, [w:] Zbigniew Rewski, *Pałac minister-  
stwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936, tabl. 26.

wnętrz mieszkania służbowego jednego z przedwojennych ministrów są sprawą unikalną. Nie było takiej praktyki, aby pokazywać jadalnię z kredensem, buduar czy nawet skrawek alkowy z łóżem ministra. Dzięki wybitnym pracom Borysa Zinslerlinga możemy zatem odbyć niezwykłą podróż w czasie.

## Bibliografia

### Źródła

- AS 2007 – Archiwum Senatu,teczka senatora Czesława Michałowskiego, notatka ze spotkania 26 lutego 2007 z synem senatora, panem Jackiem Michałowskim.
- AS 2021 – Archiwum Senatu,teczka senatora Czesława Michałowskiego, wydruki korespondencji mailowej z 5 i 11 lutego 2021 z wnukiem senatora, panem Wojciechem Michałowskim.
- AUW –teczka studenta Zbigniewa Rewskiego, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.
- „Kurier Warszawski” 1853 – „Kurier Warszawski” 1853, nr 272.
- MEYSZTOWICZ 2021 – Walerian Meysztowicz, *Gawędy o czasach i ludziach*, Łomianki 2021.
- NAC, IKC – Narodowe Archiwum Cyfrowe, *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji*, 1-A-2605, 1-B-518-1, 1-B-500.
- „Polski Przemysł Budowlany” 1925 – „Polski Przemysł Budowlany” 1925, nr 4.
- „Roboty Publiczne” 1919–1922 – „Roboty Publiczne” 1919–1922.
- „Słowo Powszechne” 1978 – „Słowo Powszechne” 1978, nr 59.
- „Stolica” 1950 – „Stolica” 1950, nr 6.
- WUOZ – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie, materiały dotyczące pałacu Raczyńskich w Warszawie.
- ŻONGOŁOWICZ 2004 – Bronisław Żongołowicz, *Dzienniki 1930–1936*, Warszawa 2004.

### Opracowania

- BARANIEWSKI 2019 – Waldemar Baraniewski, *Architektura a potrzeba reprezentacji władzy*, [w:] *Tożsamość. 100 lat polskiej architektury*, red. Bolesław Stelmach, Karolina Andrzejewska-Batko, Warszawa 2019, s. 101–107.
- BARANIEWSKI/CZAPELSKI/CHRUZDZIMSKA-UHERA 2015 – Waldemar Baraniewski, Marek Czapelski, Katarzyna Chrudzimska-Uhera, *Architekci sejmowi. Skórewicz, Pniewski, Szczepkowski*, Warszawa 2015.
- BATOWSKA/BATOWSKI/KWIATKOWSKI 1978 – Natalia Batowska, Zygmunt Batowski, Marek Kwiatkowski, *Jan Chrystian Kamsetzer – architekt Stanisława Augusta*, Warszawa 1978.
- BIELECKI 1994 – Robert Bielecki, *Długa 7 w powstaniu warszawskim*, Warszawa 1994.
- CZAPELSKI 2008 – Marek Czapelski, *Bohdan Pniewski – warszawski architekt XX wieku*, Warszawa 2008.
- DYBCZYŃSKA-BUŁYSZKO 2010 – Anna Dybczyńska-Bułyszko, *Architektura Warszawy II Rzeczypospolitej. Warszawska szkoła architektury na tle przemian kulturowych okresu międzywojennego*, Warszawa 2010.
- JANOWSKI 1930 – Aleksander Janowski, *Warszawa*, Poznań 1930.
- JAROSZEWSKI 1985 – Tadeusz S. Jaroszewski, *Księga pałaców Warszawy*, Warszawa 1985.
- JONKAJTYS-LUBA 1989 – Grażyna Jonkajtys-Luba, *Czesław Przybylski*, Warszawa 1989.
- JURKOWSKI 2004 – Roman Jurkowski, *Aleksander Meysztowicz – fragment „Wspomnienie”*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, z. 21, s. 224, 233, 237–241.
- KRAUSHAR 1905 – Aleksander Kraushar, *Pałac Raczyńskich*, „Tygodnik Ilustrowany” 1905, nr 37, s. 681.
- KRZYSZTOFOWICZ-KOZAKOWSKA 2013 – Stefania Krzysztofowicz-Kozakowska, *Sztuka II RP*, Olszanica 2013.

- Kto był kim* 1994 – *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. Jacek M. Majchrowski, Warszawa 1994.
- KWIATKOWSKA 1980 – Maria Irena Kwiatkowska, *Pałac Raczyńskich*, Warszawa 1980.
- KWIATKOWSKA/KWIATKOWSKI 1984 – Maria Irena Kwiatkowska, Marek Kwiatkowski, *Pałac Pod Czterema Wiatrami*, Warszawa 1984.
- KZSP 2001 – *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Miasto Warszawa. Nowe Miasto, cz. 2*, Warszawa 2001.
- LALEWICZ 1921 – Marian Lalewicz, *Restauracja gmachów rządowych*, „Rzeczpospolita” 1921, nr 83, s. 5–6.
- LEŚNIAKOWSKA 1998 – Marta Leśniakowska, *Architektura w Warszawie*, Warszawa 1998.
- MAKOWSKA 2009 – Urszula Makowska, *Szept artysty*, [w:] Jarosław Maciej Zawadzki, *Franciszek Tegazzo (1829–1879). Malarz niespełniony, ilustrator z konieczności*, Warszawa 2009, s. 10.
- Ministrowie* 2001 – *Ministrowie Polski Niepodległej*, red. Marek Baumgart, Henryk Walczak, Adam Wątor, Szczecin 2001.
- MORDYŃSKI/ARTYMOWSKI 2012 – Krzysztof Mordyński, Stefan Artymowski, *Architektura Polski Niepodległej*, Warszawa 2012.
- OLKUŚNIK 2019 – Marek Olkuśnik, *Architektura*, [w:] *Podjąć wyzwanie! II Rzeczpospolita na drodze do nowoczesności*, red. Marek Olkuśnik, Warszawa 2019, s. 90–97.
- OMILANOWSKA 2019a – Małgorzata Omilanowska, *Gdyńska architektura militaris autorstwa Mariana Lalewicza*, „Porta Aurea” 2019, nr 18, s. 114–142.
- OMILANOWSKA 2019b – Małgorzata Omilanowska, *Historyk sztuki na gościach i bezdrożach zawodu*, [w:] *50 spotkań na 50-lecie UG*, red. Jerzy Piotr Gwizdała, Gdańsk 2019, s. 627–635.
- OMILANOWSKA 2021 – Małgorzata Omilanowska, *Pierwsza siedziba Sejmu II Rzeczypospolitej. Addenda et corrigenda*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2021, nr 1, s. 119–152.
- Pałac* 1925 – K., *Pałac Ministerium Rolnictwa w Warszawie*, „Świat” 1925, nr 31, s. 12–14.
- Polish* 2017 – *Polish diplomats art and architecture 1918–1939*, red. Monika Kuhnke, Warszawa 2017.
- POPIOŁEK 2012 – Małgorzata Popiołek, *Powojenna odbudowa ulicy Nowy Świat*, Warszawa 2012.
- PSZCZÓŁKOWSKI 2014 – Michał Pszczółkowski, *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939. Forma i styl*, Łódź 2014.
- PSZCZÓŁKOWSKI 2015 – Michał Pszczółkowski, *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939. Funkcja*, Łódź 2015.
- REWSKI 1929a – Zbigniew Rewski, *Gmachy sądowe w Polsce*, „Głos Sądownictwa” 1929, nr 7–8, s. 364–374.
- REWSKI 1929b – Zbigniew Rewski, *Pałac Paca w Warszawie. Obecnie gmach Sądu Okręgowego*, Warszawa 1929.
- REWSKI 1929c – Zbigniew Rewski, *Pałac Raczyńskich w Warszawie. Obecnie siedziba ministerstwa sprawiedliwości*, Warszawa 1929.
- REWSKI 1936 – Zbigniew Rewski, *Pałac ministerstwa sprawiedliwości w Warszawie*, Warszawa 1936.
- SERWATKA 2009 – Tomasz Serwatka, *Kazimierz Świtalski (1886–1962). Biografia polityczna*, Warszawa 2009.
- SULEJA 1998 – Włodzimierz Suleja, *Tymczasowa Rada Stanu*, Warszawa 1998.

- SZCZERSKI 2018 – Andrzej Szczerski, *Nowi obywatele – nowa architektura*, [w:] *Architektura niepodległości w Europie Środkowej*, red. Magdalena Link-Lenczewska, Łukasz Galusek, Kraków 2018, s. 51–67.
- SZPOPER/BIELECKI 2001 – Dariusz Szpoper, Andrzej Bielecki, Aleksander Meysztowicz, *Portret polityczny konserwatysty*, Gdańsk 2001.
- ŚWIERCZYŃSKI 1928 – Rudolf Świerczyński, *Szkic gmachu centrali Ministerstwa Robót Publicznych w Warszawie*, „Architektura i Budownictwo” 1928, nr 10, s. 359–366.
- THUGUTT 2006 – Stanisław August Thugutt, *Gawędy o Warszawie. Przewodnik po Warszawie z 1912 r.*, Warszawa 2006.
- TRYBUŚ 2019 – Jarosław Trybuś, *Warszawa niezaistniała. Niezrealizowane projekty urbanistyczne i architektoniczne Warszawy dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa 2019.
- URZYKOWSKI 2014 – Tomasz Urzykowski, *Aleja Szucha 25. Historia gmachu polskiej edukacji*, Warszawa 2014.
- WATT 2005 – Richard M. Watt, *Gorzka chwała. Polska i jej los 1918–1939*, Warszawa 2005.
- WOLMAR 1925 – Adam Wolmar, *Projekty nowych gmachów publicznych*, „Kurier Warszawski” 1925, nr 144, s. 14.
- ZAWADZKI 2011 – Jarosław Maciej Zawadzki, *Borys Zinserling*, [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, red. Iwona Błaszczyk, Henryk Kondziela, Hanna Krzyżanowska, Małgorzata Merkel-Massé, z. 4, Warszawa 2011.
- ZAWADZKI 2021 – Jarosław Maciej Zawadzki, *O salach Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w latach międzywojennych i architekcie Stanisławie Miecznikowskim*, Warszawa 2021.
- ZDZIARSKI 1921 – Stanisław Zdziarski (?), *Budynki rządowe w stolicy*, [w:] „Kurier Warszawski” 1921, nr 334, wyd. wieczorne, s. 5–6.
- ZIELIŃSKI 1996 – Jarosław Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, t. 2, Warszawa 1996.